

EŞ'ARÎ'NİN TE'VİL TUTUMUNDAKİ DÖNÜŞÜM -MU'TEZİLÎ TE'VİL ALGISI BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME-

Elmas Gülhan ÇAM *

Öz

Eş'arî'nin kelama ilişkin metodik tavrı hakkında söylenebilecek ilk şey onun, kelimelerin ilminde ve nasları anlama biçiminde yaşadığı farklılıktır. Mu'tezilî olduğu dönemde Eş'arî, naslar karşısında Mu'tezile'nin te'vilci yaklaşımını benimsemiş gözükmektedir. Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra o, kendisinin Selef'in yolu üzere olduğunu belirtmiştir. Bu dönem, Eş'arî'nin nasları te'vil etmediği, kelimelerin metodunu kullanmaktan kaçındığı ve naslardan kaynaklanan kimi problemleri yine naslardan hareketle çözmeye çalıştığı bir dönemdir. Eş'arî sonraki süreçte Selef'in naslarda te'vili reddeden yönteminin, ortaya çıkan itikadî problemler için çözüm olamayacağını fark etmiş ve Mu'tezile'nin aşırı te'vilci yaklaşımıyla Selef'in te'vili reddeden katı tutumu arasında bir yolu benimseyerek kendi kelimelerin sistemini kurmuştur.

Anahtar Kelimeler: Eş'arî, kelam, metod, Mu'tezile, te'vil.

The Alteration in Ash'ari's Interpretation Attitude - An Evaluation in the Context of Mu'tazilite Interpretation Perception -

Abstract

The first thing to say about Ash'ari's methodology of kalam is the alteration of his viewpoint; he went through, about science of kalam and interpretation (ta'wil) of sacred texts (nas). It appears that Ash'ari adopted interpretative viewpoint of Mu'tazilah against sacred texts in the Mu'tazilite

* Araştırma Görevlisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri-Kelam Anabilim Dalı.

period of his life. After Ash'ari had quitted Mu'tazilah, he stated that his way is way of Qur'an, Tradition and the İmams of hadith. In early days of his post-mu'tazilite period Ash'ari did not interpret sacred texts, avoided using kalam method and tried to answer problems, which originate from Qur'an, using Qur'an. Nevertheless in the following period Ash'ari realised that refutation of interpretation of sacred texts, as did Salaf, didn't solve theological problems and established his own kalam system which mediates between far-interpretative mu'tazilite manner and firm anti-interpretative manner of Salaf.

Keywords: Ash'ari, kalam, method, Mu'tazilah, interpretation.

Farklı din ve kültürler içerisinde gelişen teolojik nitelikli tartışmaların İslam kültüründe yer almaya başlaması, kimi nasların delaletinin zannî olması ve sosyo-kültürel yapı ile siyasî etkenler İslam düşüncesinde te'vil kuramının ortaya çıkmasına neden olan faktörlerdendir. Ancak Hz. Peygamber henüz hayattayken özellikle itikadî ahkama ilişkin konularda akıl yürütme ve te'vil benzeri tavırlar Kur'an ve Sünnet'in genel anlamda te'vil karşıtı tutumu sebebiyle büyük ölçüde yasaklanmıştır.¹ Yine de Hz. Ali'nin iman ve kader gibi problemleri aklî bir metot ile değerlendirmesi te'vilin erken bir dönemde kullanımını göstermesi bakımından önemlidir.² Hz. Ali'nin Muaviye'ye; "Biz dün Kur'an'ın 'tenzili' konusunda sizinle savaşıyorduk. Bugün ise onun 'te'vili' konusunda savaşıyoruz"³ demesi de te'vilin o dönemde değerlendirilmesi hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Hz. Ömer'in Arap şiirine ilişkin sözleri de sahabe'nin te'vil ve tefsire dair tutumuna işaret etmektedir. Hz. Ömer, 'Ey insanlar, divanınıza sahip çıkın o sizi yanıltmaz' diye tavsiyede bulunmuş, insanlar divanlarının ne olduğunu sorduğunda da divanın cahiliye şiiri olduğunu ve cahiliye şiirinde Kitab'ın tefsirinin bulunduğunu ifade etmiştir.⁴

İlerleyen süreçte Müslümanlar arasında ortaya çıkan sosyal ve siyasî ayrışmalar, bunun yanı sıra farklı din ve kültürlerle karşılaşılması nasların yorumunda daha özgürlükçü bir tavrın gelişmesine neden olmuştur. Hz. Peygamber'in vefatından sonra yaşanan siyasî ayrışma itikadî anlamda bir

¹ Al-i İmran (3), 7; et-Tirmizî Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve. *es-Sunen Mevsuatü's-Sunne Kutubu's-Sunne ve Şurûhuhu* içinde, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992, *Kader*. 1; Türcan, Galip, "Kelam Dilinin Kurgusal Niteliği", *İslami İlimler Dergisi*, Cilt: 4, Yıl: 4, Sayı: 1-2, Çorum 2009, 86, 87.

² el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir, *Usûlu'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1981/1401, 307.

³ İbn Manzûr, Cemaleddin b. Muhammed Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Tahkik: Emin Muhammed Abdulvahhâb, Muhammed Sadık el-Ubeydî, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1999, I, 264.

⁴ ez-Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, I-IV, Matbaatu'l-İstikâme, Kahire 1953/1373, II, 473-474; Türcan, Galip, *Kelamda Kaynaklık Niteliği Bakımından Kitâb*, İlahiyât Yayınları, Ankara 2012, 233.

ayrışmayı da beraberinde getirmiş, akabinde ortaya çıkan her grup kendi görüşünün meşruiyetini ortaya koyabilmek için nasları te'vil etmiştir.⁵

İslam düşüncesinde Selefler dışında neredeyse her mezhep te'vilin gereği hususunda hemfikirdir. Nitekim aralarında yukarıda ifade edilen ayrışmaların yaşandığı Ehl-i Sünnet içerisinde güçlü bir konuma sahip olan Eş'arî (ö. 324/936) de kendi görüşlerini temellendirirken te'vile başvurmuştur. İşte Eş'arî'nin te'vil tutumu ve te'vile başvurma yöntemi, barındırdığı farklılıklar ile söz konusu farklılıkların nedeni bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Te'vil kavramı lugat bakımından, 'bir şeyin başlangıcı', 'ilk hareket noktası', 'bir şeyin dönüp dolaşıp varacağı yer', 'sadece kendi lafzının dışında açıklama yapmanın mümkün olduğu ve anlamları değişen kelamın tefsiri' gibi anlamlar barındırmaktadır.⁶ Kur'an'da te'vil kavramı, daha ziyade 'akıbet', 'hakikat', 'bir şeyin ortaya çıkması' şeklinde yer almıştır.⁷ Ancak Kur'an'daki te'vil, kavramsal düzeyde 'tefsir' olarak değerlendirilmektedir.⁸ Bu bağlamda te'vil '*bir delile dayanarak asıl anlamının dışında başka bir anlam vermek*' şeklinde ıstilahî anlamıyla da Kur'an'da kullanılmış olmaktadır. Ancak te'vil kavramının kelama konu olması ve kelamî bir nitelik kazanması Âl-i İmran Süresi 7. ayet ekseninde yapılan tartışmalarla gerçekleşmiştir. Kur'an'da muhkem ve müteşabihlerin olduğunu bildiren ancak hangi ayetlerin muhkem hangilerinin müteşabih olduğundan bahsetmeyen ilgili ayet, müteşabihlerin anlamını kimilerinin bilebileceğini ifade ettiği öne sürülen bazı kısımları nedeniyle daha sonra muhkem-müteşabih tartışmalarına ve bu bağlamda da te'vil probleminin doğmasına zemin hazırlamıştır.⁹

Kelam ilminde te'vilin sistematik bir biçimde kullanımı Mu'tezile ile başlamaktadır.¹⁰ Bu sebeple Eş'arî'nin de fikrî temellerini oluşturan

⁵ Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2004, 115 vd.

⁶ İbn Manzûr, Cemaleddin b. Muhammed Mukerrem, *Lisânu'l-Arab*, I-VI, Dâru'l-Maarif, Kahire (tarih yok), I, 172 vd; el-Ferâhidî, Ebû Abdîrrahman Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, I-IV, Tahkik: Abdulhamid Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, 100.

⁷ Doğan, Hüseyin, *İlk Dönem Kelâmcılarında Dinsel Metinleri Anlama ve Te'vil Problemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun 2010, 82 vd.

⁸ Yılmaz, Sabri, *Kelamda Te'vil Sorunu*, Araştırma Yayınları, Ankara 2009, 12.

⁹ el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, Çeviren: Burhan Koroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli, Kitabevi, İstanbul 2001, 86.

¹⁰ Abdulhamid, İrfan, *İslâm'da İtikâdi Mezhepler ve Akâid Esasları*, Çeviren: Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, 243 vd; Makdisi, "Ash'arî and the Ash'arites in Islamic Religious History I", *Studia Islamica*, Maisonneuve&Larose, (by) 1962, No. 17, 51.

Mu'tezile'nin te'vil anlayışına yer vermek, Eş'arî'nin fikrî yapısının kavranabilmesi bakımından önemli gözükmetedir.

Mu'tezile'nin te'vili benimsemesinde mevcut sosyo-kültürel ortamın etkisi vardır. Onların, Irak bölgesinde yaşamaları, Yahudi, Hıristiyan din kültürüyle ve Yunan felsefesiyle karşılaşmaları nassı anlamada akla verdikleri yetkiyi belirlemiştir.¹¹ Naslarda geçen sıfatların yalnızca lafzî anlamlarıyla ele alınması, bir anlamda Kur'an'ın antropomorfik dili ve bu dili lafzî olarak değerlendiren kimselerin ortaya çıkmasıyla birlikte Allah'ın yaratılmışlara benzetilmesi endişesi Mu'tezile'yi naslarda yer alan kimi ifadeler bakımından te'vile götürmüştür. Nitekim Mu'tezile, ayetlerde geçen *yed*, *vech* gibi kavramları da te'vil etmiştir.¹² Yani onların te'vil anlayışlarının temelinde, Allah hakkında akla gelebilecek tecsim ve teşbihe götüren ifadeleri O'nun Zât'ından selb etme fikri bulunmaktadır. Te'vil ile bir anlamda Allah'ın hâdis olan her şeyden farklı olduğu, selbî bir yaklaşımla dile getirilmektedir.¹³

Haberî sıfatları te'vil eden, bu anlamda Kur'an'ın yaratılmasını ve sıfatlar konusunu ilk defa tartışmaya açan Ca'd b. Dirhem (ö. 125/742)'dir. Ca'd'ın bu görüşünü sonradan Cehm b. Safvân (ö. 128/745) takip etmiş, ardından da söz konusu görüş Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) kanalıyla Mu'tezile'ye geçmiştir.¹⁴ Sonraki zamanlarda Mu'tezile te'vil metodunu geliştirmiş ve te'vilin şartları, te'vil yapacak kişide bulunması gereken özellikler ile te'vilin unsurları gibi hususları ortaya koymuştur. Buna göre esasen te'vil, lafız ve mana arasındaki ilişkiyi anlayabilme çabasıdır. Bu bağlamda önemli olan hakikat-mecaz ilişkisi Mu'tezile'nin te'vil yönteminde göz önünde bulundurduğu bir olgudur. Allah'ın Arş'a *istiva* ettiğini bildiren ayetleri ve naslarda geçen *yed*, *vech* gibi ifadeleri Mu'tezile mecaz yoluyla te'vil etmektedir. Söz gelimi onlar, Allah'ın arşa *istivâ* ettiğini bildiren ayetleri¹⁵ *istila* ve *iktidar* olarak değerlendirmektedir. Aksi halde Allah'ın Zât'ına mekan ve cismaniyet atfedilirdi ki bunun, Allah'ın Zât'ı hakkında düşünülmesi muhaldir. Dolayısıyla onlara göre, *istivâ* ile kastedilen *istila* ve *iktidar*dır. 'استوى الخليفة على العراق' 'Halife Irak'ı *istila* etti' cümlesindeki gibi *istivâ*, Allah için kullanıldığı zaman *istila* ve *iktidar* manasına gelmektedir. Hatta Kâdî Abdulcebbâr (ö. 415/1025) *istivânın istila* manasında kullanılmasına bir şiiirle istiştatta da bulunmaktadır: *قد استوى بشر على*

¹¹ Altıntaş, Ramazan, "Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri", *Kelamda Bilgi Problemi Sempozyumu*, Bursa 2003, 11.

¹² Wensinck, A. J., *The Muslim Creed Its Genesis and Historical Development*, Barnes & Noble, Inc, New York 1965, 67-68.

¹³ Altunya, Hülya, *Kâdî Abdülcebbâr'da Söz (Kelâm)-Anlam İlişkisi -Kasdu'l-Mütekellim Problemi Bağlamında-*, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2009, 19.

¹⁴ Abdulhamid, 243.

¹⁵ Bkz. Yunus (10), 3; Araf (7), 54; Rad (13), 2; Secde (32), 4.

العراق من غير سيف و دم ميراقت "Bısr, Irak'ı savaştan ve kan akıtmadan istila etti."¹⁶ Burada Kâdî Abdulcebbar'a göre istivâ, mecazî olarak istila ve hakimiyet şeklinde anlaşılmalıdır.

Mu'tezile'ye göre nasların te'vil edilebilmesi için Arap dilini iyi bilmek gerekmektedir. Çünkü dil, lafzın anlaşılabilmesi için temel bir faktördür. Şunu da belirtmek gerekmektedir ki Mu'tezilîlerin en önemli özellikleri dili çok iyi kullanmalarıdır. Onların birçoğu Arap olmadığı için Arap dilini oldukça çalışmış, bu sayede dili daha etkin kullanabilmişlerdir.¹⁷ Onlara göre nasları te'vil eden kişi muhkem ayetleri esas almalı, müteşabihleri ise bu ayetler ekseninde yorumlamalıdır. Bu bağlamda muhkem ayetler, müteşabih ayetlerin anlaşılabilmesi için en önemli faktör olmaktadır. Yine söz konusu ayetlerin anlaşılabilmesi için muhkem ve müteşabih tanımı önem kazanmaktadır. Kâdî Abdulcebbar'a göre muhkem, zahiri anlamının dışında başka bir anlam verilmesinin doğru olmadığı ayetleri ifade etmektedir.¹⁸ Müteşabih ayetler ise, 'kast edilen anlam zâhirinden açıkça anlaşılmayan ve bir karineye ihtiyaç gösteren ayetler'¹⁹ şekilde tanımlanmaktadır. Yine Kâdî Abdulcebbar zikredilen karinenin ise muhkem ayetler ve Hz. Peygamber'in kavli veya fiilî sünneti ile ümmetin icmâından ibaret olduğunu dile getirmektedir.²⁰ İfade edilmelidir ki Mu'tezile yalnızca naslar karşısında te'vile gitmemiş, Yunan Felsefesi'nden İslam düşüncesine geçen kavramları da -kendi te'vil anlayışları ölçüsünde- te'vil edecek şekilde bir metot belirlemiştir.²¹ Buna göre Mu'tezile, söz konusu kavramları alıp adeta bir şablon olarak kullanmış, kavramların içeriğini ise İslam düşüncesi ekseninde değiştirmiştir. Bu, esasen daha sonra Ehl-i Sünnet'in de uyguladığı bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Eş'arî'nin kelama ilişkin metodik tavrı ve bu tavrındaki dönüşüm hakkında söylenebilecek ilk şey belki de onun, kelim ilminde ve nasları anlama biçiminde yaşadığı farklılıktır. Bilindiği üzere Eş'arî, kırk yaşına kadar mu'tezilî yaklaşımı benimsemiştir. Bu, nasları anlamada Mu'tezile'nin kullandığı yöntemin Eş'arî tarafından da takip edildiği anlamına gelebilir. Yani hayatının Mu'tezilî düşüncesi esas aldığı dönemde Eş'arî, naslar karşısında

¹⁶ el-Kâdî Abdulcebbar, *Tenzîhu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadîse, Beyrut (tarih yok), 175.

¹⁷ Hourani, George F., *Islamic and Non-Islamic Origins of Mu'tazilite Ethical Rationalism*, International Journal of Middle East Studies Cambridge University Press, U.S.A. 1976, 64.

¹⁸ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tahkik: Abdülkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire 1996, 600.

¹⁹ el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 600, 601; Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yayınları, İstanbul 2003, 242.

²⁰ el-Câbirî, 86.

²¹ Altıntaş, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, 218, 219.

Mu'tezile'nin te'vilci yaklaşımını benimsemiş görünmektedir. Yine de bu döneme ilişkin yeterli kaynak bulunmaması sebebiyle onun naslara yaklaşımını ve te'vili hangi ölçüde kullandığını anlayabilmek çok mümkün gözükmemektedir.

Genel kanaate göre hocası Ebû Ali el-Cubbâî (ö. 303/916) ile salâh-aslah konusunda yaptığı ihve-i selâse diye bilinen tartışma Eş'arî'nin yaklaşık kırk yaşlarında Mu'tezile'den ayrılıp Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903)'in yolunu benimsemesine sebep olmuştur.²² Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Eş'arî, kendi yolunun Kur'an, Sünnet, sahabe, tabiûn ve hadis imamlarından nakledilenlerin yolu üzere olduğunu belirtmiş akabinde de Ahmed b. Hanbel'e tabi olduğunu ve onun yolunu benimsediğini dile getirmiştir.²³ Ancak ifade edilmelidir ki Ahmed b. Hanbel'den önce İmam Malik, Şafî gibi hadis imamları bulunmasına rağmen Eş'arî, hadis ehlinin yoluna tabi olduğunu dile getirdikten sonra özellikle Ahmed b. Hanbel'in ismini zikretmiştir. Buna sebep olan en önemli etkenin Ahmed b. Hanbel'in o dönemdeki konumu olduğu düşünülmektedir. Mihne hadisesi akabinde Ahmed b. Hanbel'e tabi olmak bir kimsenin bid'at ehlinde olmadığı kanıtı durumundaydı. Söz konusu algının farkında olan Eş'arî de Ehl-i Hadis içerisinde yer edinebilmek adına bu durumu kullanmış gözükmektedir.²⁴

Kesin olarak bilinmemekle birlikte Eş'arî, Mu'tezile'den ayrıldıktan hemen sonra yazdığı düşünülen *el-İbâne an Usûlu'd-Diyâne* adlı eserinde daha ziyade Selef akidesini ele almıştır. *el-İbâne*'yi yazdığı dönemde Eş'arî, Mu'tezile'den henüz ayrılmış olmanın etkisiyle Mu'tezile'yi şiddetli bir şekilde eleştirmekte ve *el-İbâne*'de Selef'in yöntemini benimsemektedir. İbn Asâkîr (ö. 571/1176)'in ifade ettiğine göre o, Mu'tezile'yi, Kur'an'ı kendi görüşlerine göre yorumlamakla ve onu, kişisel arzu ve isteklerine göre tefsir etmekle itham etmektedir. Yine Eş'arî, Kitab'ta bu tarz bir te'vil şeklinin meşrûiyetine delil teşkil edecek bir örnek bulunmadığını, bu te'villeri yüzünden Mu'tezile'nin saptığını ve Allah'a iftirada bulunduğunu dile getirmektedir. Te'vil konusunda hocası Cubbâî'ye yönelik de Eş'arî'nin ciddi eleştirileri bulunmaktadır. Eş'arî, Cubbâî'nin Arapçayı kesinlikle bilmediğini ve yaptığı Kur'an tefsirinde müfessirlerden hiç atıf yapmadığını ifade etmektedir.²⁵ Ancak Eş'arî'nin yukarıda işaret ettiğimiz tavrının ardında yatan sebebin, yani Cubbâî'yi

²² Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çeviren: Ethem Ruhi Fiğlalı, Sakaç Yayınları, Ankara 2010, 422.

²³ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru İbn Zeydün, Lübnan (tarih yok), 9.

²⁴ Keskin, Mehmet, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci- el-Eş'arî Dönemi-*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, 112.

²⁵ İbn Asâkîr, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen ed-Dimeşkî, *Tebyînu Kizbi'l-Mufterî fi mâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, Dimeşk 1347, 138, 139.

cahillikle suçlamasının daha ziyade mezhebî kaygılar ve içinde bulunduğu siyasî konjonktür nedeniyle olduğu düşünülmektedir.²⁶ Buradan hareketle denilebilir ki, Mu'tezile'den ayrılmış olmasının verdiği hassasiyetle Eş'arî, te'vile ilişkin tavrından da görüleceği üzere, tüm kelam sistemini Mu'tezile'ye karşıtlık üzerine bina etmiştir. Bu, kelamî problemlere yaklaşımında Eş'arî'nin Mu'tezile karşıtlığı üzerinden öncelikle sırf akılla hareket etmesine, akabinde de ortaya koyduğu prensipleri naslara irca etmesine neden olmuştur. Aslında söz konusu tavrı kelamcılar tarafından da benimsenen bir tavidir. Ancak Eş'arîlik bakımından bu tavrın kimi sakıncaları da bulunmaktadır. Buna, Allah'ın iradesi hakkında Eş'arî'nin izahları örnek gösterilebilir. Allah'ın iradesine dair farklı görüşler benimseyen, O'nun iradesini hâdis kabul eden hatta İlahî iradenin varlığını reddeden Mu'tezile²⁷ karşısında Eş'arî, tepkisel bir yaklaşımla İlahî iradenin mutlak olduğunu ve İlahî irade söz konusuken hiçbir hikmetin aranmak durumunda olmadığını dile getirmektedir. Ancak burada Eş'arî sırf Mu'tezile'ye karşı olabilmek adına böyle bir izah getirmiş gözükmektedir.²⁸

Mu'tezile'den ayrıldıktan sonraki dönem, Eş'arî'nin nasları te'vil etmediği, kelam metodunu kullanmaktan kaçındığı ve naslardan kaynaklanan kimi problemleri yine naslardan hareketle çözmeye çalıştığı bir dönemdir. Bu noktada en önemli husus Selef'in te'vile ilişkin aşırı hassasiyetinin, Eş'arî'nin te'vile yönelmesini engellemesidir. Eş'arî'nin tavrı kendisinden sonra gelecek Eş'arîler için de belirleyici olacaktır. Öyle ki Eş'arîliğin sistemleşmesine katkı sağlayan Bakillânî'nin dahi müteşabih ayetlerin te'vilinde çekimser davrandığı, bu noktada Eş'arî'nin Selefî yaklaşıma yakın olduğu dönemdeki tavrına benzer bir tavrı benimsediği görülmektedir. Ancak ilerleyen süreçte Eş'arîler bakımından söz konusu durum değişiklik göstermiştir. Selef'in etkisinin azalmasıyla Eş'arîler adeta Selefilerin tesirini Eş'arîlikten silmek için eserler yazmışlardır. Te'vile dair tutum o kadar değişiklik göstermiştir ki Gazzâlî (ö. 505/1111) müteşabih ayetlere ilişkin te'vil yapmanın gerektiğini hatta bunun kaçınılmaz olduğunu ifade etmiştir.²⁹ Böylece ilerleyen süreçte Eş'arîler akıl ve nassı birleştiren bir tavrı benimsemiş, te'vil konusunda iki ucu temsil eden Mu'tezilî ve Selefî yaklaşım arasında orta bir yol tutmayı tercih etmişlerdir.³⁰

²⁶ Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu Ebû Müslim el-İsfehânî Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004, 22.

²⁷ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, Tahkik: Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag Gmbh, Wiesbaden, en-Neşratu'l-İslâmiyye, 1980, 189-190.

²⁸ Özdemir, Metin, "Eş'arî Kelâm Sistemine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, I-II, Beyan Yayınları, İstanbul 2015, II, 29-30.

²⁹ el-Gazzâlî, *Kitâbu'l-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983, 36.

³⁰ Bıyıkoğlu, Yakup, "İlk Dönem Eş'arî Kelâmında Müteşabih Ayetlerin Te'vili Sorunu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, Haziran 2016, 384-385

Eş'arî *el-İbâne*'de, o dönemki tavrına uygun olarak, Kur'an'ın zahir anlamıyla anlaşılması gerektiğini ancak bir delil (burhan) bulunursa Kur'an'ın zahirinden vazgeçilebileceğini dile getirmektedir.³¹ O, naslarda geçen Allah'ın arşa *istivâ etmesi*, *yed*, *vech* gibi ifadeler karşısında te'vil yapılamayacağını, bu bağlamda söz konusu ifadeler bilâkeyf inanılması gerektiğini ifade etmektedir.³² Esasen Eş'arî, ne Müşebbihe ve Mücessime gibi antropomorfik tanrı anlayışına düşmek ne de Mu'tezile gibi aşırı te'vilci bir tutum benimsemek istemektedir. Eş'arî *el-İbâne*'de, te'vili benimseyen Mu'tezile'yi haktan ayrılmakla itham etmiş ve akıl ile te'vili reddederek nakilden yana bir tutum sergilemiştir. Ancak Eş'arî, Mu'tezile'nin aşırı akılcılığına bir tepki olarak benimsediği Selefî yöntemi ilerleyen süreçte yumuşatmış ve itikadî fikirlerini aklın ilkeleriyle de destekleyerek yine nasları ön plana çıkaran bir tavır benimsemiştir. Esasen bu tavır, Ebû Hanife (ö. 150/767), İbn Küllâb (ö. 240/854), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857) gibi Ehl-i Sünnet kelâmının zeminini inşa eden ilim adamlarının tavrıyla da benzerlik göstermektedir.³³

Eş'arî sonraki süreçte Selef'in naslarda te'vili reddeden yönteminin, ortaya çıkan itikadî problemler için çözüm olamayacağını fark etmiş gözükmektedir. O, Selef'in tavrını benimsediği dönemlerde itikadî problemleri naslardan hareketle çözmeye çalışmıştır. Ancak şu önem arz etmektedir ki problemler karşısında Kur'an ve hadislerden delil getiren Eş'arî bu yaklaşım şeklinin sürdürülebilir olmadığını anlamış ve Mu'tezilî metodu daha önceden tanıdığı olmasının avantajını da kullanarak Mu'tezilî metotla Selef'in görüşlerini temellendirmeye çalışmıştır. Mu'tezile'nin cedel tekniğini alan Eş'arî, söz konusu tekniği Selef'in görüşleriyle birleştirmiş ve bu yolla Ehl-i Sünnet kelâmının doğuşunu hazırlamıştır. Yine o, Sünnî bakışı te'vil üzerinden, ancak Mu'tezile'nin sonuçlarından da ayrı olarak inşa etmiştir. Ancak ifade edilmelidir ki Eş'arî metodik olarak Mu'tezile'ye benzer bir tavır benimsemiş olsa da ideolojik zeminde tamamen Mu'tezile'den ayrılmaktadır. Bu durum kelâmın, Eş'arî ve Mu'tezile tarafından istihdam edilen kaynakları bakımından da farklılık göstermektedir. Söz gelimi, hem Eş'arî hem Mu'tezile, kelâm sistemlerinin inşasında akli kullanmaktadırlar. Ancak akla atfettikleri otorite Eş'arî ve Mu'tezile bakımından farklılık göstermektedir. Te'vile ilişkin yaklaşımları bakımından da benzer bir durum söz konusudur.³⁴

Eş'arî'nin, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra müteşâbih ayetleri te'vil etmeyen Selef ile aynı yaklaşıma sahip olduğunu ifade etmiştik. Ancak daha sonra bu tavrını değiştirmiş ve her asırda müteşâbihin te'vilini bilen alimlerin

³¹ el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 7.

³² el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 37 vd.

³³ Abdulhamid, İrfan, "Eş'arî", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, XI, 446-447.

³⁴ Türcan, *Kelamda Kaynaklık Niteliği Bakımından Kitâb*, 167 vd.

var olması gerektiğini dile getirmiştir. Eş'arî'nin sonraki kanaatine göre müteşâbihin te'vili bilinebilecektir.³⁵ Yine de müteşâbihin tanımına Eş'arî'nin eserlerinde rastlanmamaktadır. Onun müteşâbihe ilişkin görüşleri İbn Fûrek vasıtasıyla takip edilebilmektedir. Buna göre o, ayetleri muhkem ve müteşâbih olmak üzere ikiye ayırmakta, muhkem ayetleri, 'lafzın zahiriyle manası bilinen', müteşâbih ayetleri ise, 'lafız ve manaları birbirine benzeyen, birçok manaya delalet eden ve nazar ve istidlal vesilesiyle birbirine tercih edilebilen' olarak tanımlamaktadır.³⁶

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasındaki te'vil tartışması daha ziyade müteşâbih ayetlerin yorumuna ilişkin olarak ortaya çıkmaktadır. Eş'arî ve o dönem Ehl-i Sünnet'in tavrını benimseyen diğer kimseler müteşâbih ayetleri, akla uygun olup olmadığına bakmadan zahiri olarak ele almaktadırlar. Hatta onlar, söz konusu nasları anlamak için Arap dilinin farklı anlamlara müsaade eden imkanlarını dahi kullanmamışlardır. Mu'tezile de Eş'arî ve diğerlerinin aksine müteşâbih ayetlerin akla uygun bir biçimde anlaşılabilmesi için Arap dilinin belagat açısından farklı şekilde yorum yapmaya imkan tanıyan yapısını kullanmıştır. Bu noktada şunun da belirtilmesi gerekmektedir ki, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasında, muhkem-müteşâbih konusundaki asıl problem, müteşâbih ayetlerin yorumundan ziyade muhkem-müteşâbih ayetlerin belirlenmesi olmuştur. Mu'tezile'nin söz konusu ayetlerin belirlenmesine ilişkin yaklaşımını yukarıda belirtmiştik. Buna göre Mu'tezile belli ayetleri muhkem olarak belirleyip müteşâbih gördükleri diğer ayetleri de muhkem ayetler ekseninde açıklamaktadır.³⁷

Hayatının hangi döneminde yazdığına dair elimizde kesin bir bilgi bulunmasa da kelamın meşrûiyeti konusunda bir savunma niteliği taşıyan *Risâle fî İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm* adlı eserinde Eş'arî, akıl ile nakil arasındaki dengeyi korumuş ancak aklî tefekkürü ve te'vili reddeden kimseleri de eleştirerek kelam metodunun gerekliliği üzerinde durmuştur.³⁸ Söz konusu eserde Eş'arî'nin te'vili benimsediğini gösteren birçok unsura rastlamak mümkündür. Hatta açıkça ifade edilebilir ki bu eser aklî te'vil yöntemini savunmak için kaleme alınmıştır.³⁹ Eş'arî *Risâle*'de Hz. Peygamber ve sahabenin, kelamın konularıyla ilgilenmedikleri gerekçesiyle söz konusu konularla ilgilenenleri dalalete düşmekle itham edenlere karşı kelamın, cisim,

³⁵ el-Bağdâdî, 223.

³⁶ İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn, *Mucerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, Tahkik: Daniel Gimaret, Dâru'l-Meşrîk, Beyrut 1987, 190, 191.

³⁷ el-Câbirî, 86.

³⁸ Altıntaş, Ramazan, "Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri", 30

³⁹ el-Eş'arî, *Risâletü İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm*, Dâru'l-Meşârîi't-Tıbbâ ve'n-Neşr ve't-Tevzî, Beyrut 1995; Altıntaş, Ramazan, "Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri", 8.

araz, hareket, sükun, elvan ve cüz gibi kimi kavramlarının esasen Kur'an ve Sünnet'te yer aldığını dile getirmektedir. O, özellikle hareket ve sükun kavramlarının asıl itibarıyla Kur'an'da mevcut olduğu ve söz konusu kavramların tevhide delalet ettiğini aklı bir yöntemle açıklamaktadır. Eş'arî'ye göre Kur'an bu iki kavrama Hz. İbrahim kıssasında yıldız, güneş ve ayın kayboluşlarını anlatırken yer vermektedir. Buna göre yıldız, güneş ve ayın hareket etmek suretiyle kaybolmaları Hz. İbrahim'i ilah hakkında düşünmeye sevk etmiştir.⁴⁰ *Risâle*'de istidlal metotlarını da titizlikle kullanan Eş'arî, özellikle kelimelerin sıkça kullandığı kıyasa başvurmuş ve kelamın meşruiyetini bu yolla ispata çalışmıştır. Buna göre Hz. Peygamber ve sahabenin kelamın kullandığı kavram ve konularla ilgilenmedikleri dolayısıyla bu kavram ve konuların sonraki zamanlarda kullanımının bid'at olduğunu dile getirenlere karşı Eş'arî bir tür kıyasta bulunmak suretiyle itiraz etmektedir. Yine bu kimseler, Hz. Peygamber ve sahabenin bu konuları ya bildikleri halde sustuklarını ya da bilmediklerini iddia etmekte ve her halükarda kelam ile uğraşılmaması gerektiğini dile getirmektedirler. Söz konusu kişilerin iddialarına karşı Eş'arî, Hz. Peygamber'in bu meseleler hakkında konuşmadığını ancak konuşulmasını da yasaklamadığını dolayısıyla kelam ile ilgilenenleri dalaletle düşmekle itham edenlerin aslında kendilerinin dalalette olduklarını dile getirmektedir.⁴¹

Eş'arî, kelimeleri eleştirenlere karşı, kelamın hâdis, kadîm gibi kavramlarına *Risâle*'sinde yer vermiş ve bu kavramların Sünnet'te de yer aldığını ifade etmiştir.⁴² Yine söz konusu kavramları Allah'ın yaratılmışlara benzediği iddiasını temellendirirken kullanmaya çalışanlara karşı o, aksine bu kavramların Allah'ın yaratılmışlara hiçbir surette benzemediğini ifade ederken istihdam edilebileceğini, nitekim 'Hiçbir şey O'nun benzeri değildir'⁴³ ayetinin de söz konusu iddia sahiplerinin görüşlerini geçersiz kıldığını ifade etmiştir.

Eş'arî'nin ilerleyen süreçte yaşadığı dönüşümün belki de en iyi örneği *el-Luma*' adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Çünkü söz konusu eserle Eş'arî *el-İbane*'yi yazdığı dönemde hakim olan Mu'tezile ve onun sistemine ilişkin aşırı tepkisel tavrından sıyrılmış ve kendi sistemini inşa etmeye başlamıştır.⁴⁴ *el-Luma*', problemlerin çözümünde te'vilin kullanıldığı, Arap dilinin farklı anlamlara imkan veren özelliklerinin değerlendirildiği ve aklı tefekküre önem verildiği bir eser mahiyetindedir. Eş'arî *el-Luma*'da Ahmed b. Hanbel'den bahsetmediği gibi onun metodunu da kullanmamaktadır. Hatta bunun da

⁴⁰ el-Eş'arî, *Risâletü İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm*, 40-41.

⁴¹ el-Eş'arî, *Risâletü İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm*, 38-39.

⁴² el-Eş'arî, *Risâletü İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm*, 44.

⁴³ Şura (42), 11.

⁴⁴ Gurâbe, Hamûde, "el-Eş'arî ve Merahilu Tatavvuruhi'l-Fikrî", *Mecelletu'l-Ezher*, XXIX, Sayı: I, Kahire 1954, 29.

ötesinde o, aklî çıkarım yöntemlerine başvurmadıkları için Hanbelîleri eleştirmektedir. *el-Luma*'da o, kelam metodu olarak istidlalin kullanımına ayet ve hadislerden örnekler sunmaktadır.⁴⁵ Söz gelimi, bir şeyin doğruluğundan hareketle onun benzerlerinin de doğruluğuna ve bir şeyin imkansız oluşundan hareketle benzerlerinin de imkansızlığına delil getiren Eş'arî, Kur'an'ın bu yöntemi kullandığını ifade etmektedir. Ona göre Allah, bir konudaki hükmü benzerlerinin hükmüyle belirlemektedir.⁴⁶ Bu yöntem kelamcılar tarafından daha ziyade öldükten sonra dirilmenin mümkün oluşuna delil getirilirken kullanılmaktadır. *O ki, yaratmayı ilk defa yapmış olan ve iâde edecek olandır. Hatta iâde ona daha kolaydır*⁴⁷ ayeti, kelamcılar tarafından ölümden sonra dirilişin gerçekleşeceğine yönelik Kur'anî bir delil olarak öne sürülmektedir.

Eş'arî'nin, yaşadığı dönüşüm ve te'vile ilişkin tavrı farklı dönemlerde yazdığı eserlerinde açıkça görülmektedir. Özellikle iman tanımı Eş'arî'nin fikrî dönüşümünü göstermesi açısından burada değerlendirilmelidir. Eş'arî'nin iman tanımına ilişkin farklı tercihleri de *el-İbâne*, *Usûlu Ehli's-Sunne* ve *el-Luma*'dan hareketle takip edilebilir. Eş'arî *el-İbâne*'de imanı, söz ve amel olarak tanımlamakta ve imanın artıp eksildiğini ifade etmektedir.⁴⁸ Söz konusu iman tanımı Eş'arî'nin *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* adlı eserinde de Ashâbu'l-Hadis'in görüşleri bağlamında ele alınmaktadır. Eş'arî imanla ilgili olarak *Usûlu Ehli's-Sunne*'de, *el-İbane* ile aynı tanımı yapmıştır. Ancak ilk tanımından farklı olarak burada Eş'arî, imana 'tasdik' kavramını eklemiştir. *Usûlu Ehli's-Sunne*'de Eş'arî imanın artıp-eksilmesi üzerinde de durmaktadır. Ona göre imanın, inanılması gereken şeyler noktasında artıp-eksilmesinden bahsetmek mümkün değildir. Artma-eksilme ancak bilgi düzeyi ve akıldaki (kalpte) açıklık derecesinde olmaktadır. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in taati ile bizim taatimiz arasında fark bulunmaktadır.⁴⁹

Mu'tezile'nin meseleleri izah ederken önemli ölçüde yer verdiği Arap dili, Eş'arî tarafından *el-Luma*'da değerlendirilmektedir. O, imanın mahiyetine ilişkin görüşlerini Arap dilinin yapısını göz önünde bulundurarak temellendirmektedir. Eş'arî *el-Luma*'da, Kur'an'ın Arapça indiğini, Arap dillerinin imanın 'tasdik' anlamı üzerinde ittifak ettiklerini, dolayısıyla imanın

⁴⁵ el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, Tahkik: Hamûde Gurâbe, Matbaatu Mısır Şirketi Musâheme Mısriyye, Mısır 1955, 6-7; Altıntaş, Ramazan, "Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri", 31.

⁴⁶ el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma'*, 22.

⁴⁷ Rum (30), 27.

⁴⁸ el-Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, 11.

⁴⁹ el-Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, Tahkik: Muhammed Seyyid el-Ceylend, Kulliyetu Dâri'l-Ulûm, Kahire 1987, 93.

tasdik olarak tanımlanması gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁰ Eş'arî'ye göre; '*Falan, kabir azabına ve şefaate iman ediyor*' denildiğinde '*tasdik ediyor*' anlamı kastedilmektedir. Yine ona göre Arap dilcileri iman tasdik olarak kabul etmektedirler. Bu nedenle iman tasdik şeklinde anlaşılması vaciptir.⁵¹

İman tanımına ilişkin iki farklı yaklaşım içerisinde olduğu görülen Eş'arî, ilk yaklaşımında iman tasdik-amel-ikrardan oluştuğunu düşünmektedir. Söz konusu tanım Selef'in de iman tanımıdır. İkinci yaklaşıma göre ise o, iman amel ve ikrar boyutunu arka planda bırakmış ve ilk kez Ebû Hanife tarafından dile getirilen, iman tasdikten ibaret olduğunu vurgulamıştır. Bu son tanım, Eş'arî'nin iman mahiyetine ilişkin asıl tavrını göstermektedir. Çünkü kendisinden sonra gelen Eş'arîler, Eş'arî'nin iman tasdik olarak benimsediğini ifade etmektedirler. Mu'tezile karşısında Selef'in iman tanımını sürdürmekte zorlanan Eş'arî, ilerleyen süreçte başta Ebû Hanife olmak üzere kendinden önceki Ehl-i Sünnet kelamcılarının iman tanımını benimsemiş gözükmektedir. O, söz konusu iman tanımını da kelamın metotlarına uygun bir şekilde gerçekleştirmiş ve Arap dilcilerin kabulleriyle iman tanımını ortaya koymuştur.⁵² Eş'arî, akıl ve dil üzerinden tanımın gerçek anlamıyla ortaya çıkmasını ve bu yolla ameli, iman tanımının dışında bırakmayı amaçlamıştır. Bu, Selef'in iman tanımını önemli ölçüde farklılaştırmak anlamına gelmektedir. İman tanımında aklın bu düzeyde müdahalesine izin veren Eş'arî akli te'vil konusunda da belli bir mesafe kat etmiş demektir.

Son olarak, sıfatlar probleminde Eş'arî'nin yaklaşımlarını göstermek konunun belirlilik kazanması bakımından önem arz etmektedir. *el-İbâne*'de Eş'arî, sıfatlar konusunu Selefî tutuma yakın bir çizgide ele almaktadır. Burada, Mu'tezile ve Cehmiyye'nin söz konusu probleme ilişkin yaklaşımları daha ziyade ayetlere dayalı bir delillendirme yolu ile reddedilmiştir. O, '*Allah'ın yüzü, iki gözü ve iki eli hakkında kelam*' başlığı altında Allah'ın kendisinin bildirdiği sıfatları zikretmiş, ayetleri⁵³ belirttikten sonra, ayetlerde geçen *ved*, *vech* gibi kavramlara bilâkeyf inanılması gerektiğini ifade etmiştir. Haberî sıfatlara ilişkin yaptığı tüm bu açıklamalardan sonra, Eş'arî'nin bu konuya yaklaşımı daha ziyade Selef'in yöntemiyle benzerlik göstermektedir. Eş'arî *el-İbâne*'de akli bir metoda yer vermektense ayetler ile delillendirme yolunu tercih etmektedir.

Usûlu Ehli's-Sunne'de Eş'arî, hem nakli hem de akli metotlara yer vererek Allah'ın tenzihî sıfatlarını açıklamaktadır. Buna göre şayet Allah

⁵⁰ el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma*, 123; İbn Fûrek, 150.

⁵¹ el-Eş'arî, *Kitâbu'l-Luma*, 123.

⁵² Türçan, "Eş'arî ve Eş'arî'nin İman Tanımı", *Tabula Rasa Felsefe&Teoloji*, Yıl: 3, Sayı: 8, 2003, 297, 298.

⁵³ er-Rahmân (55), 27; el-Feth (48), 10; el-Kamer (54), 14; Hüd (11), 57 vd.

yaratılmışlara benzeseydi, nesnenin sahip olduğu hâdis olma özelliği nedeniyle Allah'ın Zât'ı da hâdis olur veya Allah'ın benzediği nesnenin de kadîm olması gerekirdi. Ancak bu, yaratılmışlar için aklen muhal bir durumdur.⁵⁴ Eş'arî Allah'ın sıfatlarının kadîm olduğunu da söz konusu eserde yine aklî bir metotla izah etmektedir. Ona göre şayet Allah'ın sıfatlarından her hangi biri hâdis olsaydı Allah onunla zatî olarak muttasıf olmamış ve hâdis olana mahal teşkil etmiş olurdu ki bu, caiz değildir.⁵⁵ Eş'arî, Allah'ın sıfatlarının O'nun Zât'ıyla aynı olmadığı gibi Zât'ından da ayrı olmadığını belirtmektedir. Çünkü ona göre Allah'ın sıfatlarının O'nun dışında bulunabiliyor olması Allah'ın Zât'ının hâdis olmasını gerektirir. Allah sıfatlarıyla aynıdır demek de caiz değildir. Çünkü bu durumda da Allah'ın Zât'ının hayat, kudret, ilim olması gerekir ki bu da muhaldir.⁵⁶ *el-Luma*'da Eş'arî'nin sıfatların delillendirilmesine ilişkin yaklaşımı, *Usûlu Ehli's-Sunne* ile paralellik arz ederek hem naklî hem de aklî delillendirme yöntemiyle ortaya çıkmaktadır. Nitekim Eş'arî, Allah'ın isim ve sıfatlarının bilinmesinin, Kitab ve Sünnet'te bildirilen ve Müslümanların isim veya manası üzerinde görüş birliğine ulaşmasıyla mümkün olduğunu kabul etmektedir.

Te'vil problemi İslam düşüncesinde daha ziyade Allah'ın sıfatları bağlamındaki tartışmalar ekseninde ortaya çıkmış, naslardan hareketle Allah'ın sıfatlarını yaratılmışların sıfatlarına benzeten yaklaşımların varlığı nasların te'vil edilmesini zorunlu kılmıştır. Her mezhep kendi görüşünün meşruiyetini kanıtlamak için naslara başvurmuş, yeri geldiğinde de nasları te'vil etmiştir. Her ne kadar öncesinde örnekleri bulunsa da te'vilin kelamda sistematik bir biçimde kullanımı Mu'tezile ile başlamış, onların Yahudi ve Hıristiyan dinleri ile kadim kültür ve medeniyetlerle karşılaşmaları nasların te'vilinde daha özgürlükçü bir yaklaşım benimsemelerine neden olmuştur. Yine ifade edilmelidir ki Mu'tezile'nin te'vil anlayışlarının temelinde Allah hakkında akla gelebilecek tecsim ve teşbih gibi ifadelerin O'nun Zât'ından selb edilmesi düşüncesi bulunmaktadır.

Şu halde kesin olarak dile getirilebilir ki Eş'arî'nin te'vile ilişkin yaklaşımı hayatının kimi dönemlerinde farklılık arz etmektedir. Mu'tezilî olduğu döneme ilişkin bir kaynağın elimizde olmaması Eş'arî'nin, o zamandaki te'vile ilişkin görüşlerini anlamamızı engellemektedir. Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Eş'arî, Selef'in te'vilden uzak duran tavrını kabullenmiştir. Mu'tezile'den henüz ayrılmış olmanın etkisi, Selefî tavrı henüz benimsemiş olması ve Selefî ilim adamları nazarında yer edinme çabası Eş'arî'nin bu tavrının altında yatan faktörlerdendir. Eş'arî söz konusu dönemde te'vile karşı aşırı tepki göstermiş, Mu'tezile'yi de te'vilde aşırıya gittikleri gerekçesiyle ciddi bir şekilde

⁵⁴ el-Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 66-67.

⁵⁵ el-Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 67-68.

⁵⁶ el-Eş'arî, *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, 68.

eleştirmiştir. Ancak Mu'tezile'nin çok güçlü bir kelim sistemine sahip olması sebebiyle o, Selefî tavrını uzun süre devam ettirememiştir. Çünkü Mu'tezile'nin iddialarını reddetmek gerekmektedir ve Selefî yöntem, söz konusu reddin sağlanabilmesi için yeterli değildir.

Eş'arî'nin te'vile ilişkin yaklaşımını ve bu yaklaşımındaki dönüşümü, hayatının farklı dönemlerinde yazdığı eserleri yoluyla takip etme imkanı bulunmaktadır. Sözü edilen dönüşümün en iyi örneği Selefî tavrı benimsediği dönemde yazdığı *el-İbâne* adlı eseriyle hayatının sonlarına doğru yazdığı kabul edilen *el-Luma'* adlı eserinde görülebilmektedir. Bahsedilen ilk eserde Eş'arî te'vili hiçbir şekilde kullanmamakta diğer eserinde ise te'vilin en iyi örneklerini vermektedir. Eş'arî'nin yaşamış olduğu dönüşüm kelâmî görüşlerinin değişmesine de sebep olmuştur. Bu değişim onun kelâm metodu bakımından da geçerli olmaktadır. Ancak uzun yıllar Mu'tezilî olan Eş'arî her ne kadar Mu'tezile'nin görüşleri ve metodunu reddetse de daha sonra onların metodunu kullanmaktan geri duramamıştır. İlerleyen süreçte o, Mu'tezile'nin kelâm metoduyla Selef'in itikadî yaklaşımlarını birleştirmiş ve Ehl-i Sünnet'in sistematik bir biçimde ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Abdulhamid, İrfan, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, Çeviren: Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

- "Eş'arî", Diyanet İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1995.

Altıntaş, Ramazan, *İslam Düşüncesinde İşlevsel Akıl*, Pınar Yayınları, İstanbul 2003.

- "Kelâmî Epistemolojide Aklın Değeri", *Kelâmda Bilgi Problemi Sempozyumu*, Bursa 2003.

Altunya, Hülya, *Kâdî Abdülcebbar'da Söz (Kelâm)-Anlam İlişkisi - Kasdu'l-Mütekellim Problemi Bağlamında-*, SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2009.

el-Bağdâdî, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir (ö. 429/1037), *Usûlu'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1981.

Bıyıkoglu, Yakup, "İlk Dönem Eş'arî Kelâmında Müteşâbih Âyetlerin Te'vili Sorunu", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, Haziran 2016.

Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, Çeviren: Burhan Köroğlu-Hasan Hacak-Ekrem Demirli, Kitabevi, İstanbul 2001.

Doğan, Hüseyin, *İlk Dönem Kelâmcılarında Dinsel Metinleri Anlama ve Te'vil Problemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2010.

el-Eş'arî, Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail (ö. 324/935), *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru İbn Zeydûn, Lübnan (tarih yok).

- *Kitâbu'l-Luma' fi'r-Reddi alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bid'a*, Tahkik: Hamûde Gurâbe, Matbaatu Mısır Şirketu Musâheme Mısriyye, Mısır 1955.

- *Risâletü İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm*, Dâru'l-Meşârii't-Tıbbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, Beyrut 1995.
- *Usûlu Ehli's-Sunne ve'l-Cemâa*, Tahkik: Muhammed Seyyid el-Ceylend, Kulliyetu Dâri'l-Ulûm, Kahire 1987.
- *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, Tahkik: Helmut Ritter, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden, en-Neşratu'l-İslâmiyye, 1980.
- el-Ferâhidî, Ebû Abdîrahman Halil b. Ahmed (ö. 175/791), *Kitâbu'l-Ayn*, I-IV, Tahkik: Abdulhamid Hindâvî, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2004.
- el-Gazzâlî, *Kitâbu'l-İktisâd fî'l-İ'tikâd*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- Gurâbe, Hamûde, "el-Eşarî ve Merahilu Tatavvuruhi'l-Fikrî", *Mecelletu'l-Ezher*, XXIX, Sayı: I, Kahire 1954.
- Hourani, George F., *Islamic and Non-Islamic Origins of Mu'tazilite Ethical Rationalism*, International Journal of Middle East Studies Cambridge University Press, U.S.A. 1976.
- İbn Asâkîr, Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasen ed-Dımeşkî (ö. 571/1176), *Tebyînu Kizbi'l-Mufterî fî mâ Nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, Dımeşk 1347.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn (ö. 416/1015), *Mucerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, Tahkik: Daniel Gimaret, Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1987.
- İbn Manzûr, Cemaleddin b. Muhammed Mukerrem (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-VI, Dâru'l-Maarif, Kahire (tarih yok).
- *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Tahkik: Emin Muhammed Abdulvahhâb, Muhammed Sadık el-Ubeydî, Daru İhyâi't-Turasi'l-Arabi, Beyrut 1999.
- el-Kâdî Abdulcebbâr, Ahmed el-Hemedânî (ö. 415/1024), *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tahkik: Abdülkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire 1996.
- *Tenzîhu'l-Kur'an ani'l-Metâin*, Dâru'n-Nahdati'l-Hadise, Beyrut (tarih yok).
- Keskin, Mehmet, *Eş'arîliğin Teşekkül Süreci- el-Eş'arî Dönemi-*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- Makdisi, "Ash'arî and the Ash'arites in Islamic Religious History I", *Studia Islamica*, Maisonneuve&Larose, (by) 1962, No. 17.
- Özdemir, Metin, "Eş'arî Kelâm Sistemine Eleştirel Bir Yaklaşım", *Uluslararası İmam Eş'arî ve Eş'arîlik Sempozyumu Bildirileri*, I-II, Beyan Yayınları, İstanbul 2015.
- Öztürk, Mustafa, *Kur'an'ın Mu'tezilî Yorumu Ebû Müslim el-İsfehânî Örneği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2004.

et-Tirmîzî Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Serve (ö. 279/892), *es-Sunen, Mevsuatu's-Sunne Kutubu's-Sunne ve Şurûhuhu* içinde, Çağrı Yayınları, İstanbul 1413/1992.

Türcan, Galip, *Kelamda Kaynaklık Niteliği Bakımından Kitâb*, İlâhiyât Yayınları, Ankara 2012.

-“Eş’arî ve Eş’arî’nin İman Tanımı”, *Tabula Rasa Felsefe&Teoloji*, Yıl: 3, Sayı: 8, 2003.

- "Kelam Dilinin Kurgusal Niteliği", *İslami İlimler Dergisi*, Cilt: 4, Yıl: 4, Sayı: 1-2, Çorum 2009.

Watt, W. Montgomery, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çeviren: Ethem Ruhi Fığlalı, Sarkaç Yayınları, Ankara 2010.

Wensinck, A. J., *The Muslim Creed Its Genesis and Historical Development*, Barnes & Noble, Inc, New York 1965.

Yılmaz, Sabri, *Kelamda Te’vil Sorunu*, Araştırma Yayınları, Ankara 2009.

ez-Zemahşerî, Cârullah Ebu’l-Kasım Mahmud b. Ömer (ö. 538/1144), *el-Keşşâf an Hakâiki’t-Tenzil ve Uyûni’l-Ekâvil fî Vucûhi’t-Te’vîl*, I-IV, Matbaatu’l-İstikâme, Kahire 1953/1373.